№ 14 дәріс. Түркі әлемінің концептуалдық бейнесі

Түркі әлемінің біртұтас концептуалды бейнесі (языковая картина мира) – бұл ғасырлар бойы қалыптасқан ортақ тарихи-мәдени кодымыздың, көшпелі және отырықшы өркениет сабақтастығының негізі.

Бұл концептуалды жүйенің ғылыми-жүйелі көрінісін мынадай негізгі блоктар арқылы толықтырып көрсетуге болады:

Түркі әлемінің концептуалды бейнесі: Негізгі қырлары мен көріністері

1. Кеңістік пен уақыттың сабақтастығы (Хронотоп)

- Циклдік уақыт моделі: Түркілік дүниетанымда уақыт түзу сызықты емес, табиғат ырғағымен (мүшел, жыл мезгілдері, күн мен түннің алмасуы) тығыз байланысты циклілі сипатқа ие.
- Макрокеңістік (*Ұлы дала*, *Атамекен*, *Юрт / Vatan*): Кеңістік тек геодезиялық өлшем емес, ол — бабалар рухы жатқан қасиетті мекен. «Жер-су» концептісі барлық түркі халықтарында қасиетті кіндік ретінде қабылданады.

2. Рухани-аксиологиялық ядро (Құндылықтар жүйесі)

- «Құт» концептісі: Түркілік дүниетанымға ғана тән бірегей когнитивтік бірлік. Ол мемлекеттілік, береке, ырыс, тәңірлік медет ұғымдарын біріктіреді (*«Құтты болсын»*, *«Құты қашты»*).
- Ар-ұят және кісілік: Әлеуметтік қатынастар мен этикалық жүйенің ядросы. «Адам», «ел», «ағайын», «бауыр» концепттері түркі халықтарында ұжымдық сананың басым екенін көрсетеді.

3. Архетиптік бейнелер мен метафоралық модельдер

- Тіршілік коды (Ат / Жылқы): Жылқы — тек түлік емес, түркінің жаны мен қанаты. Эпостар мен мифологияда ерлік пен еркіндіктің символы ретінде кодификацияланған.
- Космогониялық түстер (Ақ пен Қара):
  - *Ақ* – биіктік, тазалық, қасиеттілік (ақ киізге көтеру, ақ бата).
  - *Қара* – үлкендік, қастерлілік, тамырлылық (қара шаңырақ, қара орман).

Бұл концептуалды бейне біздің ортақ тамырымыздың (Орхон-Енисей ескерткіштері, эпостар мен көне жазбалар) бүгінгі тілдік санамызда қалай жаңғырып жатқанын көрсетеді.

Түркі концептологиясы мен когнитивтік лингвистика бойынша негізгі әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (этнолингвистикалық зерттеу). — Алматы: Толағай, 2004.
2. Жанпейісова Н. Қазақ концепттері. — Алматы, 2013.
3. Ахметов А. Түркі халықтарының рухани мәдениеті. — Алматы: Ғылым, 2018.
4. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Аударған: А. Аманжолов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2003.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. — Минск: ТетраСистемс, 2008.